

В. О. Іванкова, аспірантка кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія»

РЕЦЕПЦІЯ ПРАВА: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ СУМІЖНИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Складні процеси зміни й удосконалення правової системи, які відбуваються нині в Україні, підтверджують необхідність вивчення та швидкого удосконалення законодавства в нашій країні, особливо з тих питань, котрі стосуються впровадження права. Така необхідність виникає через велике розмаїття поглядів і складність вибору орієнтирів нормотворчості у різних галузях. Переважна більшість європейських країн вже пройшли цю складну стадію свого розвитку, тому звернення до їхнього досвіду – це важливий і необхідний етап у формуванні законодавства нашої країни.

Цікавим для дослідників залишається розуміння багатозначних категорій юриспруденції. Попри велику кількість досліджень із тематики «рецепція права», розуміння цієї категорії не виправдано звужують, а деякі навіть розуміють під нею тільки запозичення певних позицій із законодавства іншої країни.

У статті проаналізовані підходи різних авторів до розуміння категорії «рецепція права», а також дане розгорнуте дослідження співвідношення категорії «рецепція» права з такими правовими явищами, як акультурація, правовий досвід, правова спадщина. Визначено розуміння рецепції права у сприйнятті сучасних науковців і досліджено думки вчених стосовно суміжних категорій: акультурації, правового досвіду та правової спадщини. При детальному аналізі виділено як спільні риси категорій, так і певні розбіжності в категоріальному діленні. Процес рецепції права не можна зводити до розуміння суміжних категорій, оскільки це складний і багатоманітний процес, який має певні особливості, що змінюються в ході еволюції певної країни.

Обґрунтовується положення, що рецепція права є самостійною правовою категорією, яка має власне змістове навантаження.

Ключові слова: рецепція; рецепція права; акультурація; правовий досвід; правова спадщина.

V. O. Ivankova. Reception of law: concepts, features and relationship with related categories

The complex processes of change and improvement of the legal system, which are currently taking place in Ukraine, confirm the need for rapid and accurate, study and improvement of legislation in our country, especially on those issues related to the implementation of law. This need arises due to the great diversity of views and the further difficulty of choosing guidelines for rule-making in different areas. The vast majority of European countries have already passed this difficult stage of their development, so recourse to their experience is an important and necessary step in shaping the legislation of our country.

Researchers are interested in understanding the many categories of jurisprudence, so this article refers to the theoretical and legal study. Despite the large number of studies on the topic of “reception of law”, the understanding of this category is unjustifiably narrowed by many researchers, and some even understand only the borrowing of certain positions from the legislation of a foreign country or another country.

The article analyzes the approaches of different authors to understand the category of “reception of law”, as well as a detailed study of the relationship between the category of reception of law with such legal phenomena as: acculturation, legal experience, legal heritage. The understanding of the reception of law in the perception of modern scholars is determined and the opinions of scientists on related categories are studied: acculturation, legal experience and legal heritage. In a detailed analysis identified: as certain common features of the categories, and certain differences in the categorical division. The process of reception of law cannot be reduced to an understanding of related categories, because it is a complex and diverse process that has certain features that change during the evolution of a country.

Based on the above considerations, the position is substantiated that the reception of law is an independent legal category that has its own meaning.

Key words: reception; reception of law; acculturation; legal experience; legal heritage.

Постановка проблеми. Сьогодні не зайвим буде нагадати про те, що українське законодавство перебуває на етапі модернізації й упровадження зарубіжного досвіду, тому досить актуальним є розгляд категорії «рецепція права». Рецепція права – це інструмент, завдяки якому простежується впровадження в національне право досвіду інших країн.

Українські правники говорять і про інші способи імплементації положень права зарубіжних країн, такі як: «акультурація», «правовий досвід» і «правова спадщина». Тому логічно виникають питання: чи виключає рецепція права необхідність застосування такої кількості категорій? чи коректніше застосовувати всі наведені вище категорії?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри розмаїття наукових досліджень, присвячених рецепції, категорія «рецепція права» має багато аспектів, які залишаються невизначеними. У наукових працях

досліджуються окремі аспекти рецепції права, йдеться про праці таких учених, як Л. Акерман, Л. Авраменко, В. Завальнюк, Ю. Оборотов, М.Ю. Рязанов, С. Скуріхін, С. Софронова та ін.

Виходячи з цього, ми проаналізували словники та доступний масив наукових публікацій за декілька десятиріч, автори яких у своїх дослідженнях використовують поняття рецепції.

Мета статті – проаналізувати різні підходи до розуміння рецепції права, встановити відмежування рецепції права від інших суміжних категорій, а саме акультурації, правового досвіду, правової спадщини.

Виклад основного матеріалу. Для повного та чіткого розуміння відмежування категорії «рецепція права» від суміжних необхідно звернутися до трактувань вчених, а також з'ясувати особливості категорій акультурації, правового досвіду та правової спадщини.

Насамперед треба зазначити, що, коли застосовують поняття «рецепція», то мають на увазі право, котре було елементом певної культури, яка нині вже не існує та не залишила після себе наступників. Тобто «рецепція» є процесом відновлення положень права, що вже припинило своє існування. Досить влучно стосовно цього процесу висловився Гегель: «Державний лад може бути тільки результатом всього попереднього розвитку, ніхто не стоїть поза своїм часом» [4].

Своєю розповсюдженістю «рецепція права» завдячує римському приватному праву, тобто розумінню її як відновлення, сприйняття головних засад і запозичення основних положень наступними цивілізаціями. Ця явище відносять до найцікавіших в історії розвитку та становлення системи права. Так, наприклад, за найрозвиненішими країнами Європи стоїть практика застосування саме рецепції римського права, яка також широко застосовується й у формі опосередкованої рецепції у країнах Латинської Америки (більше у колишніх колоніях), в Азії, країнах мусульманського світу.

Рене Давид називає серед інститутів, запозичених Францією із законів інших країн, англійські положення про чеки, бельгійський закон про відстрочку виконання покарання, німецьку компанію з обмеженою відповідальністю [2, с. 11].

Українська держава не є винятком і застосовувала рецепцію права. Ще за часів Київської Русі реципіювали: норми візантійського права, Номоканони Іоанна Схоластика, патріарха Фотія, Еклога, Прохирон та ін. Князі запозичували норми канонічного та світського права, створили перший церковний суд, подібний до того, який існував у тодішній Візантії.

Одним із перших повних і виразних аналізів поняття рецепції вважають працю історика-антикознавця Є. Чіглінцева «Рецепція античності в культурі кінця XIX – початку XXI ст.» [19]. Під рецепцією професор розуміє загальні закономірності «процесу освоєння античності сучасністю» [19, с. 5], а в поняття рецепції античності вкладає значення «сприйняття і включення до інтелектуальних і культурних практик як невіддільної частини соціально-політичних, історичних і культурних явищ античності» [19, с. 7]. У визначенні Чіглінцева простежуються необхідність у сприйнятті реципіюваних практик застосування тогочасних особливостей і пристосування їх до сучасності.

Українська правова система змінюється, намагаючись набути риси демократичності та гуманізму, але залишаються недоліки: постійна невідповідність умовам, у яких знаходиться країна, слабка ефективність норм і неможливість виконання органами своїх функцій, яка призводить до постійної необхідності використання практики інших країн.

Що ж стосується категорії «акультурація», то французький соціолог Ж. Карбоньє розуміє її як «діалог правових культур, будь-яке переміщення однієї культури в іншу. Її суть полягає у тому, що одна правова культура може бути “прищеплена” до іншої» [7]. Зрозуміло, що сьогодні правова культура є розвинутою завдяки впливу інших культур. Тривають процеси правової акультурації, «тобто руйнування, подолання цієї замкнутості, коли одна правова система може бути наче прищеплена до іншої» [2].

Відомий український правник Ю.М. Оборотов зазначає, що під «правовою акультурацією» необхідно розуміти «засвоєння і використання правових цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, форм і видів діяльності інших правових культур, правових систем, правових сімей. Оскільки сучасний світ не може існувати за умов замкнутості правових культур, відбувається своєрідна циркуляція у суспільній свідомості різноманітних ідей, світоглядних і ціннісних установок, розповсюджених через систему освіти та виховання» [12, с. 33].

Ми можемо спостерігати за різними типами правової акультурації, яка може бути застосована в законодавстві України:

- а) доктринальним, що виявляється в діяльності вчених і викладачів;
- б) договірним, який ми простежуємо у процесі укладання договорів;
- в) владним, що виявляється в запозиченні законодавства та судової практики.

Також учений стверджує: «Із діалогу правових культур випливає, що самотність є неодмінною властивістю національної правової культури, визначальним моментом її існування. Нарощення взаємодії правових культур максимально розширює простір правової культури, вимагає від кожної правової культури стійкості щодо інших правових культур і здатність до освоєння інновацій» [13, с. 103]. Тобто у процесі провадження норм у законодавство необхідно враховувати особливості тієї культури, з якої прийшла норма, й особливості законодавства, в котрому її застосовуємо.

Ці категорії невідривні одна від одної, адже мають спільні риси:

- запозичення зі стійкої правової культури;
- засвоєння і використання правових цінностей, норм та інших характеристик;
- руйнування, подолання цієї замкнутості правової системи (тобто їх взаємодія).

Порівнюючи категорії «правова акультурація» та «рецепція права», розуміємо декілька дуже важливих відмінностей. Перша виявляється у змінах, які привносять ці терміни. Рецепція права має більш широкий спектр інструментів, до яких відносять: правові запозичення, передові ідеї та інші особливості. Запозичення в акультурації – це запозичення норм тих чи інших правових систем із застосуванням критеріїв оцінки, зокрема розумності, істинності, моральності; у категорії «рецепція» – це запозичення правових ідей, тобто зміст чи призначення явища пристосовується до національних особливостей суспільства.

Стосовно іншої, не менш цікавої категорії – «правова спадщина», то за умов нової соціальної дійсності неможливо уявити, що правова система може існувати без застосування новацій, змін у культурі й у праві. Стійкість тієї чи іншої правової системи забезпечується зазвичай правовим менталітетом, правовими традиціями та іншими складовими частинами правової спадщини, котра «є сукупністю зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремої правової культури, правової системи або правової сім'ї. Вона втілена в сукупності правових цінностей, закладених в основу будь-якої правової системи, за допомогою яких існує, функціонує і розвивається право» [6, с. 8].

М.Ю. Рязанов вказує, що правова спадщина органічно входить у систему правової культури, будучи, з одного боку, набором характеристик і способів розгляду самої правової культури, з іншого – її своєрідною «правовою пам'яттю». Таким чином, правова культура сама визначає, що слід зберігати, а від чого відмовитися, оскільки пам'ять правової культури, сформована завдяки об'єктам правової спадщини, виражених у вигляді правових цінностей як статичних елементів, і правовому досвіду, який виражається у предметних правових формах (таких як юридичні інститути, суд, юридичні спеціальності; нормативно-правові акти і т. п.); у способах юридичної діяльності, юридичній мові, термінології; в системі правовідносин (суб'єкти, об'єкти правовідносин); формах і способах юридичного мислення індивіда, правових теоріях та ідеологіях тощо. Отже, правова культура не є пасивним сховищем правової пам'яті, а повинна бути підхоплена іншими індивідами, щоб не бути схильною до зникнення [15].

Л.В. Авраменко під правовою спадщиною розуміє «сукупність висновків, поглядів, зв'язків, відносин, які є результатом правового досвіду її народу та перебувають у розпорядженні сучасного покоління як його досягнення (власність)» [1, с. 6]. Стан правової спадщини легко простежується у стані правової культури країни, що відображається у всіх проявах юридичної діяльності.

С.А. Софронова вважає правовою спадщиною «сукупність предметних юридичних явищ (форм, засобів, правовідносин, способів юридичної діяльності, правової термінології), які сформувалися у попередні історичні періоди та впливають на сучасний розвиток правової системи суспільства» [17, с. 19]. Із наведених вище визначень зрозуміло, що правова спадщина є сукупністю особливостей, які були передані з минулих поколінь, але все ж таки розмаїття розумінь залишає простір для інтерпретацій.

У розумінні категорії рецепції права завжди виникають складності через розмаїття розумінь, оскільки під рецепцією права З.П. Мельник розуміє «складний процес, який не зводиться до механічного перенесення певних нормативних положень, а передбачає подальше засвоєння і використання ідей, принципів, інститутів щодо правової системи інших часів та інших народів як добровільне запозичення, а не примусове, як свідоме запозичення, як однобічне запозичення, як запозичення, що відбувається за ініціативи суб'єкта – реципієнта, як запозичення, яке є можливим у рамках взаємодії більш-менш однорідних правових систем» [9, с. 8].

Правові норми у будь-якому суспільстві, котрі закріплюють систему державної влади й оформляють функції державних органів, тісно пов'язані із правовими традиціями та правовим менталітетом. Вирвані з контексту та перенесені в умови чужого суспільства норми набувають інше значення, принципово відмінне від початкового його розуміння. Тому рецепція звичайно виливається на практиці у запозичення лише якогось символу або форми, а не змісту тієї публічно-правової норми, котру запозичили. У юридичній енциклопедії це трактується «у широкому значенні слова – як усвідомлене запозичення й освоєння багатства чужої культури з метою збагачення її власної». Г.І. Муромцев підкреслює, що правова рецепція передбачає тільки добровільне сприйняття іноземного права як регулятора відносин суспільства [10].

Дедалі частіше можна спостерігати за непередуманим запозиченням цінностей зарубіжних країн, які підкріплюються відсутністю застосування в українській правовій спадщині. Така зневага до сформованих правових інститутів породжує невиправдане реципіювання норм, що не розв'язують проблему, а тільки погіршують ситуацію у країні. Найбільш доречним є розгляд категорії рецепції права у вигляді спадкоємного зв'язку, бо характер її сприйняття передбачає спільні особливості та схожі умови розвитку права. Цікавою є думка болгарського правознавця Н. Неновски, котрий розглядає рецепцію «як приклад спадкоємності, що ґрунтується головним чином на економічних, базисних факторах», і основною із причин реципіювання приватного римського права він називає розвиток товарно-грошових відносин [11].

Автори, які займаються цією проблематикою, розуміють рецепцію права як:

- юридико-технічне запозичення;

- запозичення, пов'язане із законодавчою політикою (наприклад, створення судів у справах неповнолітніх);
- інституційне запозичення (наприклад, умовне засудження як сурогат режиму пробації послідовно сприйняте з технічними модифікаціями багатьма країнами) [14].

Категорія рецепція права та правова спадщина мають спільні особливості, такі як використання досвіду поколінь, що темпорально розвивається у положеннях. Ці категорії використовуються для вдосконалення норм на національному рівні, як у рецепції, так і в правовій спадщині, у якій норми повинні сприяти змінам у суспільстві на краще. Стосовно ще однієї особливості застосування рецепції, то норма береться в початковому вигляді та впроваджується задля того, щоб вона почала працювати у системі, тобто цей процес зрощення досить довгий; у правовій спадщині також використовується досвід країни, але у ній вже повинні бути втрачені певні національні особливості країни.

З вищезазначеного зрозуміло, що категорії «рецепція права» та «правова спадщина» мають багато спільних особливостей, хоча щодо правової природи, то вона в них все ж таки різна. Рецепція права має за основу юридичний досвід зарубіжних країн і не виключає прийняття елементів тих правових систем, які йдуть паралельно із тією системою, котрій вони необхідні. Правова спадщина, у свою чергу, забезпечує стійкість і стабільність у суспільстві, її необхідно розглядати у статичності, що має за основу сприйняття досвіду минулих літ. При запозиченні правової спадщини сприймається і позитивна, і негативна практика країни, а рецепція права передбачає тільки найкращу практику. Також при реципіюванні норм з'являються нові інститути, а це впливає на правову систему. Правова спадщина такою особливістю не відрізняється.

Розглянемо більш детально категорію «правовий досвід», яка є мало дослідженою. С.М. Скуріхін стверджує: «Правовий досвід розглядається як певна соціально-правова пам'ять народу. Розгляд правового досвіду в такому ракурсі властивий насамперед представникам позитивізму в юриспруденції» [16, с. 225].

Т.Ю. Кулапова розглядає правовий досвід «як узагальнені, колективні знання, що містяться у правовоположеннях і становлять сукупний результат доконаної матеріально-перетворюючої юридичної діяльності, використовуються для пізнання правової дійсності та збалансованого задоволення сучасних суспільних та індивідуальних інтересів» [16, с. 225].

Г.Д. Гурвіч зазначав, що юридичний досвід «формується за допомогою системи колективних актів визнання “нормативних фактів” і втілених у них цінностей. Стосовно юридичного досвіду не йдеться про креативні дії та про ті цінності, які сприймаються в запалі дії, як це відбувається в моральному досвіді. У межах юридичного досвіду йдеться про пасивно-активні акти, акти визнання цінностей фактично без участі особи, здійснених за умов чинного порядку» [5, с. 264]. Прикладом такої поведінки є відвідування театру. Людина, котра слухає оперу, може і не розуміти її естетичну цінність, але це їй не заважає усвідомити юридичний факт не порушення порядку у залі та висловлення обурення проти тих, хто порушує порядок.

Більш правильним буде вважатися розуміння юридичного досвіду крізь призму філософського розуміння, тобто через сприйняття суб'єкта права. Цікаве теоретичне обґрунтування пропонує О.В. Тимофєєв: «Надіндивідуальний (об'єктивований) юридичний досвід визначається як досвід, який було збережено в соціально-правовій пам'яті суспільства і виражено у формі юридичних знань, накопичених у ході історичного розвитку суспільства на основі фіксації (об'єктивації), перетворення, впорядкування, збереження, трансляції та відтворення даних особистого юридичного досвіду» [16, с. 225].

Стосовно категорії «рецепція права» вченими зауважено: «Будучи елементом загального процесу відродження високої цивілізації, полягає у впливі права як її елемента на менш розвинену правову систему, що формується у новій культурі» [3, с. 122], тобто категорію «рецепція», яка була застосована у стародавні часи, пристосовують до нинішньої системи законодавства країни, якій необхідні зміни.

Ж. Карбоньє, описуючи рецепцію як особливу форму акульгурації, вжив інший термін – «культурна мутація» [8, с. 198–201], чим підкреслив характерну рису зміни та застосування у системі права. Тобто це ті самі досвід і пам'ять, але в розумінні рецепції це більш широке поняття, яке включає такий важливий фактор, як пристосування до тієї системи, котру застосовують сучасні юристи.

За словами німецького правознавця Ф. Прінгшайма: «Реципіюється не тільки чуже право, а й чужий науковий метод, чужий філософсько-правовий погляд. Поняття «рецепція» настільки широке за своїм значенням, що легше назвати те, чого воно не позначає» [18, с. 5].

Водночас проблемним залишається змістовий аспект рецепції права. Деякі автори не виправдано обмежують рецепцію правовим запозиченням із наявних систем права. Так, німецький правознавець Ф. Вієкер вважає, що «термін “рецепція” більш правильно вживати для позначення сприйняття будь-яким правовим порядком чинних норм сучасної йому юридичної системи» [18, с. 5]. Таке розуміння категорії рецепція не є правильним, адже обмежене іноземними системами права. Більш доречним буде твердження, що її предметом не є ні національне, ні міжнародне право. Із визначень цих понять випливає, що слід називати правовий досвід інструментом реципіювання положень законодавств зарубіжних країн.

Малоймовірно існування рецепції в повному її розумінні, бо не можна перенести право однієї країни в іншу. Зрозуміло, що жодна країна не погодиться повністю відмовитися від національного права заради сприйняття положень іншої країни. Так не можна і не потрібно робити, тому що існує своя правова культура,

традиції й ідеології, які роблять національну систему унікальною, тому так важливо при сприйнятті та використанні рецепції права застосовувати різні інструменти, що допомагають зрозуміти посыл засновників правових традицій зарубіжних країн і використати їх у національному законодавстві без завдання шкоди їй.

Категорії «правовий досвід» і «рецепція права» мають такі подібні риси:

1) це – обов'язково звернення до минулого країни;
2) це – знання набуте певним народом, який має досвід минулих поколінь, але воно направлене на покращення (на майбутню діяльність);

3) цей досвід має певну форму, утворену у процесі історичного розвитку.

Існує низка особливостей, котрі характеризують категорію «рецепція права» як таку, що відрізняється від поняття «правовий досвід». По-перше, правовий досвід буде невіддільною складовою частиною певної національної системи; рецепція права – це спосіб вдосконалення, який включає і досвід інших країн. По-друге, якщо правовий досвід – це використання країною необхідних їй правових знань, збережених правознавцями цієї країни, то від неї принципово відрізняється рецепція права, що є результатом конкретної життєвої потреби (вона не є антитезою більш автономному розвитку правових систем) і заохочувальним фактором, який певним чином прискорює розвиток правової системи загалом.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Відповідаючи на питання, котрі виникли у процесі вивчення положень прав стосовно рецепції, необхідно зазначити, що її існування не виключає застосування таких категорій, як акультурація, правовий досвід і правова спадщина. Розглянувши сутність категорії «рецепція права» та провівши порівняльну характеристику із суміжними категоріями, розуміємо, що категорія «рецепція права» не входить у жодне із розумінь суміжних категорій, є автентичною й унікальною, а це підтверджує необхідність подальшого вивчення вченими-правниками.

Список використаних джерел:

1. Авраменко Л.В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності*. 2006. Вип. 82. С. 6.
2. Акерман Л.А. Рецепція права та правова акультурація. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 128–131.
3. Бартошек М. Римское право / пер. с чешск. Москва : Юрид. лит., 1989. 448 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Москва, 1990. С. 468.
5. Гурвич Г.Д. Юридический опыт и плюралистическая философия права. *Философия и социология права : Избранные сочинения*. Санкт-Петербург : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. С. 213–470.
6. Завальнюк В.В. Правові традиції та антропоцентричне розуміння правової реальності. *Митна справа*. 2014. № 4 (94). С. 8.
7. Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва : Прогресс, 1986.
8. Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва : БГК им. И.А. Бодэна, 1998. С. 352.
9. Мельник З.П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. С. 8.
10. Муромцев Г.И. Источники права в развивающихся странах Азии и Африки: система и влияние традиции. Москва, 1987. 152 с.
11. Неновски Н. Преимущество в праве. Москва, 1977. С. 46. Також див.: Бункина М.К. Взаимозависимость, интеграция, общеевропейский дом. *Советское государство и право*. 1989. № 10. С. 130.
12. Оборотов Ю.М. Теорія держави і права (прагматичний курс) : екзаменаційний довідник. Одеса : Юридична література, 2004. 184 с.
13. Оборотов Ю.М. Традиції та новації у правовому розвитку : монографія. Одеса : Юридична література, 2006. 160 с.
14. Очерки сравнительного права / под ред. В.А. Туманова. С. 63.
15. Рязанов М.Ю. Правова спадщина як складова правової культури. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу (26 грудня 2018 р., м. Одеса) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». URL: <http://hdl.handle.net/11300/11604>.
16. Скуріхін С.М. Співвідношення правового досвіду та правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу (26 грудня 2018 р., м. Одеса) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». URL: <http://hdl.handle.net/11300/11606>.
17. Софронова С.А. Правовое наследие и аккультурация в условиях правового прогресса общества : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород : Нижегородский юридический институт, 2000. 30 с.
18. Томсинов В.А. О сущности явления, называемого «рецепцией римского права». *Вестник Московского университета. Серия II: Право*. 1998. № 4. С. 3–17.
19. Чиглинцев Е.А. Рецепция античности в культуре конца XIX – начала XXI вв. Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 2009. 290 с.